

**ԳԱՅԱՆԵ ՄԿՐՏՈՒՄՅԱՆ**

պատմական գիտությունների թեկնածու

gayanemkrtumyan1@gmail.com

ՀՏԴ 37.016:94:008

**«ՀԱՅ-ԱՐԱՐԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ»  
ԱՌԱՐԿԱՅԻ ԴԱՄԱՎԱՆԴՄԱՆ ՄԵԹՈԴՆԵՐԸ**

**Բանալի բառեր և արտահայտություններ.** ԽԻԿ համակարգ (խթանում, իմաստի ընկալում, կշռադատում), մեթոդ, պատմամշակութային առնչություններ, մտազրոհ (մտքերի տարափ), դասախոսություն, Արաբական խալիֆայություն, դասընթացի շրջանակներում, դրամաշրջանառություն, գործնական հմտություններ, պատմական դեր:

**Ключевые слова и выражения:** Система СБВ (стимуляция – восприятие смысла – взвешивание), метод, историко-культурные соотношения, мозговой штурм (осадки мыслей), лекция, Арабский халифат, в рамках курса, валютный оборот, практические навыки, историческая роль.

**Key words and expressions:** SPW system (stimulation-perception of sense-weighting), method, historical and cultural relations, brainstorming (sediment of thoughts), lecture, The Arab Caliphate, within the framework of the course, currency turnover, Practical skills, historical role.

«Հայ-արաբական պատմամշակութային առնչություններ» առարկայի դասավանդումը նախատեսված է ԵՊՀ արաբագիտության բաժնի ուսանողների համար: Դասընթացի ուսուցումը կարևորվում է մի շարք հանգամանքներով, նախ և առաջ շոշափվող թեմաների ու հարցադրումների արդիականությամբ. այժմ, երբ միջպետական հարաբերություններ են հաստատվել Հայաստանի Հանրապետության ու արաբական երկրների միջև, էլ ավելի են կարևորվում այդ առնչությունների ունեցած պատմական դերը երկու ժողովուրդների փոխհարաբերությունների մեջ: Այս առարկան նաև միջմշակութային հաղորդակցության կարևոր գործառնություններ է իրականացնում, որի շրջանակներում ներկայացվում է հայ-արաբական հարաբերությունների պատմությունը սկսած հիմնականում VII դարի II կեսից մինչև ուշ միջնադար: Դասընթացի հիմնական նպատակն է ուսանողներին ծանոթացնել այն պատմական դարաշրջանին, որտեղ ձևավորվել ու զարգացել են այդ հարաբերությունները, հստակեցնել դրանց զարգացման շրջափուլերը, բաժանելով հետևյալ կետերի. ա) արաբական

արշավանքների շրջանը, մինչև 701թ., երբ Հայաստանը դեռևս պահպանում էր իր ներքին ինքնավարությունը, բ) Հայաստանի վերջնական նվաճումը Օմայյան խալիֆայության կողմից 8-րդ դարի սկզբից, գ) Աբբասյան խալիֆայության տիրապետության հաստատումը Հայաստանում, դ) ազգային-ազգագրական պայքարը Արաբական խալիֆայության դեմ և այլն: Դասընթացի շրջանակներում դրվում են մի շարք խնդիրներ. ա) ուսանողների մոտ զարգացնել հմտություններ վերլուծելու հայ-արաբական առնչությունների վերաբերյալ փաստական նյութեր, օգտագործելով հայկական և մուսուլմանական միջնադարյան աղբյուրները<sup>1</sup>, բ) քննադատական մոտեցում ցուցաբերել հայ-արաբական հարաբերությունների վաղ և միջնադարյան շրջանների նկատմամբ, հենվելով արդի հետազոտողների ուսումնասիրությունների վրա<sup>2</sup>, գ) ձևավորել ընդհանրական կարողություններ սահմանելու մշակութային առնչություններ հասկացությունը, որի տակ նկատի են առնվում պատմական, լեզվական շփումները, արաբերենից հայերենին անցած փոխառությունները, որոնք գտնվել են հայ հետազոտողների ուշադրության կենտրոնում<sup>3</sup>, դ) մտքերի փոխանակման ձևաչափով քննարկումներ անցկացնել, ե) արդիականացնել մոտեցումները մի շարք պատմական հիմնախնդիրների նկատմամբ և այլն: Դասընթացի յուրահատկությունն այն է, որ այն հիմք է հանդիսանում արաբագետների համար առարկայի դասավանդման ընթացքում ձեռք բերված մասնագիտական հմտությունների շնորհիվ վերլուծել արդի շրջանում մուսուլմանական երկրներում ընթացող քաղաքական գործընթացները: Դասընթացի ավարտին ուսանողը ձեռք կբերի հայ-արաբական առնչություններին վերաբերող գիտելիքների իմացություն, կկարողանա դրանք կիրառել մերձավորարևելյան մի շարք քաղաքական վերլուծություններում, կըմբռնի մշակութային երկխոսության կարևորությունը երկու երկրների միջև:

Առարկայի դասավանդման մեթոդներն են հիմնականում աղբյուրագիտական վերլուծությունները, պատմահամեմատական մեթոդը:

<sup>1</sup> Պատմություն Սեբեոսի, աշխատասիրությամբ՝ Գ.Վ.Աբգարյանի, Երևան, 1979, **Սամուէլ Անեցի**, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, յաղագս գիտի ժամանակաց անցելոց, Վաղարշապատ, 1893, **Ղևոնդ**, Պատմություն, Երևան, 1982, **Al-Balazuri**, Futuh al-buldan, Bairut, 1983, **Ibn Jaafar al-Tabari**, Tarikh al-rusul wa al-muluk, vol.I, 1962, vol.II, 1990, vol.III, 1977, Kahira.

<sup>2</sup> **Դանիելյան Է.**, Հայաստանի քաղաքական պատմությունը և հայ-առաքելական եկեղեցին (VI-VII դարեր), Երևան, 2000, **Դավթյան Հ.**, Հայոց պատմական հնարավորությունները VI-VIII դարերում, Երևան, 2010:

<sup>3</sup> **Мкртчян Н.**, Семитские языки и армянский, Ереван, 2005.

Մեծ տեղ են հատկացվում մուսուլմանական միջնադարյան աղբյուրների թարգմանություններին, դրանք համադրելով մուսուլմանական աղբյուրներից կատարված հայերեն թարգմանությունների<sup>4</sup> և հայկական միջնադարյան աղբյուրների հետ, պատմական հավաստի համատեքստում ներկայացնելու պատմական փաստերը:

Դասընթացի ուսուցման եղանակներն են դասախոսությունները, բանավեճ-քննարկումները, լսարանային ներկայացումները, սեմինարները, հետքննական ստուգումները:

Կարծում ենք՝ «Հայ-արաբական պատմամշակութային առնչությունները» առարկայի ուսուցումը կարելի է կազմակերպել հետևյալ համակարգով՝

ԽԻԿ համակարգ- Խթանման փուլ, Իմաստի ընկալման փուլ, Կշռադատման փուլ: Խթանման փուլի նպատակներն են. 1) ի մի բերել ուսանողների՝ թեմային վերաբերող նախորդ գիտելիքները, 2) խթանել նրանց հետաքրքրությունը, 3) նախապատրաստել նոր գիտելիք ձեռք բերելուն: Իմաստի ընկալման փուլը դասի հիմնական փուլն է, որի ընթացքում իրականացվում է նյութի ուսուցումը: Այս փուլի հիմնախնդիրներն են. 1) ուսանողին հասանելի դարձնել նյութի բովանդակությունը, 2) ուսանողին ներգրավել դասընթացի մեջ, օգնել գտնելու այնպիսի ուղիներ, որոնցով ինքնուրույնաբար կարողանա հետազոտել նյութը:

Այս համակարգի երկու փուլերը կքննարկենք դասընթացի թեմաները ներկայացնելուն զուգահեռաբար, իսկ վերջին փուլին կանդադարանաք ավելի ուշ: Դասընթացում կարևորվել են հետևյալ թեմաները. Արաբական արշավանքների ու տիրապետության հաստատման շրջանը (7-9-րդ դարեր): Մատնանշվում է, որ 640-ականներին դեպի Հայաստան սկսված արաբական արշավանքների արդյունքում Հայոց իշխան Թեոդորոս Ռշտունու (639-654) և Ասորիքի կուսակալ Մուավիայի (639-661) միջև կնքված դաշնագրով հայերը երեք տարով ազատվում էին հարկեր վճարելուց, նախարարական դասը պահպանում էր իր ներքին ինքնավարությունը, Հայաստանը կարող էր ունենալ տասնհինգ

<sup>4</sup> Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց **Հ.Նալբանդյան**, Երևան, 1965, Արաբացի մատենագրեր Հայաստանի մասին, հաւաքեց և թարգմանեց **Բ.Խալաթեանց**, Վիեննա, 1919, Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 16. Արաբական աղբյուրներ: Գ.Արաբ մատենագրեր, Թ-Ժ դարեր, ներածությունը և բնագրերից թարգմանությունը՝ **Ա.Տեր-Ղևոնդյանի**, Երևան, 2005:

հազարանոց հեծելազոր և այլն<sup>5</sup>: Ընդգծվում է, որ այս պայմանագիրը մեծ նշանակություն ունեցավ հայ-արաբական ռազմական գործակցության համար<sup>6</sup>: Հայոց իշխանը նաև իրավունք ստացավ իր իշխանությունը տարածելու Վիրքի, Աղվանքի, Մերձկասպյան շրջանների վրա, որոնց սահմաններում 701թ. կազմավորվեց Արմինիա վարչա-քաղաքական միավորը<sup>7</sup>:

Դասավանդվող նյութը հետաքրքիր դարձնելու նպատակով դասախոսն այդ ընթացքում կարող է կիրառել «մտքերի տարափ» մեթոդը՝ ուսանողներն ընդհանրապես ի՞նչ գիտեն Արաբական խալիֆայության դեմ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի մասին VIII-IX դարերում, ովքե՞ր էին ղեկավարում այն, ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ այդ պայքարը և այլն: Գրեթե բացառված է, որ այդ ընթացքում ուսանողները չհիշեն և չներկայացնեն այդ պատմական դրվագները: Դասախոսը մի քանի հարցադրումով ստուգում է ուսանողների ընդհանուր իմացության աստիճանը, որին հաջորդում է իմաստի ընկալման փուլը: Այս փուլում ամենանպատակահարմարը «դասախոսություն» մեթոդի կիրառումն է: Ուսուցման ժամանակակից մեթոդների բազմազանության մեջ այն գուցե թվում է ավանդական, բայց և այնպես դասախոսությունը այսօր էլ ձևավորվում է նյութի փոխանցման ակտիվ հիմքը, որը հաղորդվող նյութի կենդանի, բանավոր ներկայացումն է դասախոսի կողմից: Ուրիշ խնդիր է, որ դասախոսությունը պետք է ներկայացնել հնարավորինս հետաքրքիր եղանակներով: Օրինակ, թեմային զուգահեռ ներկայացվում են նաև հայոց նախարարների ու կաթողիկոսների անմիջական շփումները արաբ ամիրաների ու խալիֆաների հետ, որի մասին փաստական նյութեր են հաղորդում հայ պատմագիրները<sup>8</sup>:

703թ. Վարդանակերտ ավանի մոտ հայերի տարած հաղթանակից հետո Սահակ Ձորափորեցի կաթողիկոսը (677-703) հանձն առավ հանդիպել դեպի Հայաստան արշավող Մուհամմադ իբն Մրվան զորավարին, մեղմելու

<sup>5</sup> Պատմություն Մեբեոսի, էջ 164:

<sup>6</sup> **Հովհաննիսյան Ն.**, Արաբական երկրների պատմություն, հատոր I, Երևան, 2003, էջ 82-83:

<sup>7</sup> Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր III, ՀՍՄՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1984, էջ 362:

<sup>8</sup> Կիրակոս վարդապետի Գանձակեցոյ համառօտ Պատմութիւն, Վենետիկ, 1869, էջ 38, Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդցիոյ Պատմութիւն տիեզերական, Մոսկվա, 1961, էջ 99:

նրա զայրությունը, հանձնելու նրան իր նամակը<sup>9</sup>: Պատմական այս դրվագը, որ ներկայացնում է Ղևոնդ պատմիչը, հետագա դարերի պատմագիրների կողմից ձեռք է բերել առասպելախառն, գունեղ գծեր. X դարի պատմիչ Հովհաննես Դրասխանակերտցին գրում է, որ կաթողիկոսը ժամանելով Հարրան և զգալով մոտալուտ մահը, խնդրում է իր ձեռքին դնել նամակը: Եվ երբ արաբ զորավարը հասավ Հարրան, կաթողիկոսը արդեն վախճանվել էր, սկայն հոգւոյ ազդումէն զձեռն սրբոյն, որ անշնչութեամբ էր խափանեալ ... շարժեաց ընդդէմ ոստիկանին ի պատճառս աղերսանաց<sup>10</sup>: Զորավարը ծնկաչոքելով կաթողիկոսի մարմնի մոտ, բռնում է նրա ձեռքը և ասում, որ ճանաչել է կաթողիկոսի իմաստությունը նրա նամակից, որը գրված էր արաբերենով և «ի ոճի վեհութեան հետ արաբագիտութեան առաւելութիւնն ալ կը հաստատէ, քանի որ Սահակ իր ձեռքով գրեց»<sup>11</sup>: Ահա այս «շեղումը», միջնադարյան պատմագրի պատմությունից կատարված փոքր մեջբերումը, կարծում ենք, կլիցքաթափվի ուսանողների հոգնածությունը:

Դասընթացի կարևոր թեմաներից է նաև արաբական ամիրայությունների հաստատումը Հայաստանում, որն ուներ ռազմական և քաղաքական դրդապատճառներ և կօգնեք արաբներին այստեղից շարունակելու պայքարը Բյուզանդիայի դեմ: Մատնանշվում է, որ արաբական ցեղերի հաստատմանը Հայաստանում նպաստեց նաև հայ նախարարական դասի զանգվածային արտագաղթը երկրից<sup>12</sup>:

Հետագայում Բագրատունի տոհմի իշխանները պայքար սկսեցին արաբական ամիրայությունների դեմ: Հատկապես բացասական դեր խաղաց Դվինի ամիրայությունը, որը երկար ժամանակ հենարան էր Ատրպատականի Սաջյան կառավարիչների համար<sup>13</sup>: Ամիրայությունները էլ ավելի խորացրին այն մասնատվածությունը, որը հատուկ էր Բագրատունյաց թագավորությանը: Ուսանողներին թեմայի վերաբերյալ գրականության ցանկը տալուց հետո նրանք են ներկայացնում արաբական

<sup>9</sup> Պատմություն Ղևոնդեաց մեծի վարդապետի հայոց, Սանկտ Պետերբուրգ, 1887, էջ 30:

<sup>10</sup> Հովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցույ Պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 97:

<sup>11</sup> **Օրմանեան Մ.**, Ազգապատում: Հայ ուղղափառ եկեղեցւոյ անցքերը սկզբէն մինչև մեր օրերը, հատոր Ա., մայր աթոռ Ս. Էջմիածին, 2001, պունակ 917:

<sup>12</sup> **Ալպոյաճյան Ա.**, Պատմութիւն հայ գաղթականության, Հ.Ա., Կահիրե, 1941, էջ 80-89:

<sup>13</sup> **Տեր-Ղևոնդյան Ա.**, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965, էջ 249:

ամիրայությունների խարդավանքների պատճառով Բագրատունիներից առանձնացած հայկական իշխանությունները, որոնց վերաբերյալ կա հարուստ գրականություն<sup>14</sup>:

Դասընթացում կարևորվել է նաև Ֆաթիմյան խալիֆայության մեջ հայազգի նախարարների խաղացած մեծ դերը, որոնց գործունեությունը բարձր է գնահատվել Ֆաթիմյան խալիֆաների կողմից: Մատնանշվում է, որ Ֆաթիմյան պետության մեջ հայերի զբաղեցրած նման դիրքը պայմանավորված էր Եգիպտոսում տիրող անկայուն իրավիճակով, երբ հայազգի վեզիրները կարգ ու կանոն հաստատելու համար երկրում իրենց ձեռքն էին վերցրել երկրի փաստական իշխանությունը: Ներկայացվում է հայազգի վեզիրների գործունեությունը գործունեությունը Եգիպտոսում<sup>15</sup> և նշվում, որ 1073-1132թթ. վեզիրությունը գրեթե միշտ հայերի ձեռքում էր: Եվ որպեսզի ուսանողները չգտնվեն պասիվ ուկնդրողի դերում, դասախոսն ընդհատում է դասը, նորից հարցեր է ուղղում լսարանին նախորդ նյութի վերաբերյալ, ի՞նչ գործունեություն են վարել Եգիպտոսում հայազգի վեզիրները Բադր ալ-Ջամալին, Աֆդալ Շահնշահը, Վահրամ Պահլավունին<sup>16</sup> և այլն:

Դասընթացում ընդգրկված է այնպիսի կարևոր թեմա, ինչպիսին է Կիլիկիայի հայկական թագավորության գոյամարտը ընդդեմ Մամլուքյան սուլթանության 1250-1375թթ.: Հետազոտողները հայ-մամլուքյան հարաբերությունների պատմությունը բաժանում են մի քանի փուլերի. Մամլուքյան սուլթանության ստեղծումը, որից հետո այն հակամարտությունների մեջ մտավ Կիլիկյան Հայաստանի հետ մոնղոլական պետության նախաձեռնությամբ և մասնակցությամբ<sup>17</sup>, իսկ արդեն XIII դարի կեսերին Կիլիկիան հայտնվեց երկու հզոր տերությունների հակասությունների կենտրոնում: Նշվում է, որ 1254թ. կնքվեց հայ-մոնղոլական համաձայնագիրը<sup>18</sup>, որն ապահովում էր Կիլիկյան Հայաստանի անվտանգությունը: Այս պայմանագրի մասին հայ

<sup>14</sup> Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր III, ՀՍՄՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1976, էջ 75-126, Թովմայի վրդ. Արծրունույ Պատմութիւն տանն Արծունեաց, Տփղիս, 1917, Պատմութիւն Յովհաննու կաթողիկոսի, Երուսաղեմ, 1867:

<sup>15</sup> **Սուրեան Գ.**, Ականաւոր հայեր Եգիպտոսին մեջ, Գահիրե, 1947 Ibn al-Athir, al-Kamil fi al-Tarikh, v. VIII al-Kahira, 1935, Աղազարմ Մ. Նոթեր Եգիպտոսի հայ գաղութին վրա, Գահիրե, 1911:

<sup>16</sup> **Աբուսահլ Հայ**, Պատմութիւն եկեղեցեաց և վանօրեիցն Եգիպտոսի, Վենետիկ, 1933, էջ 163-167:

<sup>17</sup> **Микаелян К. Т.**, История Киликийского армянского государства, Ереван, 1952, с. 75.

<sup>18</sup> Հեղում պատմիչ թաթարաց, թարգմ. Ավգերյանի, Վենետիկ, 1842, էջ 43:

պատմագրության մեջ կան տարբեր կարծիքներ, որ այդ համաձայնագրով Կիլիկիան մտել է մոնղոլական պետության մեջ՝ պահպանելով իր ներքին ինքնավարությունը<sup>19</sup>։ Թեմայի վերաբերյալ ուսանողներին հանձնարարվում է գրականություն<sup>20</sup>, որից հետո հարց ու պատասխանի միջոցով նաև համապատասխան քարտեզների առկայությամբ ներկայացվում է Կիլիկիայի հայկական թագավորության արտաքին ու ներքին դրությունը 13-րդ դարի վերջին, 14-րդ դարի սկզբներին։ Դասընթացի շրջանակում առանձին ուշադրություն է դարձվում նաև հայկական գաղթօջախների կազմավորման պատմությանը Մերձավոր Արևելքի երկրներում։

Մատնանշվում են արտագաղթի հիմնական պատճառները, հայոց պետականության անկումը, օտար նվաճողների ծանր լուծը, կեղեքումները, հարկերի ծանրությունը և այլն։ Այսպիսի պատճառ էր նաև օտար տարրի ներթափանցումը Հայաստանում, 8-րդ դարում արդեն արաբական ցեղերը հաստատվել էին Հայստանում, իսկ սելջուկյան արշավանքներից հետո երկրում բնակվում էին քրդեր, սելջուկ-թուրքեր։ Հայ բնակչությունը հիմնականում հաստատվեց Միջագետքում, Ասորիքում, Երուսաղեմում, Իրանում, որի մասին հաղորդում են միջնադարյան մի շարք աղբյուրներ<sup>21</sup>։ Նշվում է, որ արդեն X-XI դարերում Միջագետքում և Ասորիքում կային հայկական իշխանություններ։ Ուսանողներին գրականության ցանկը հանձնարարելուց հետո վերջիններս են ներկայացնում մանրամասն դրվագներ X դարում Սամոսատ, Ուռհայ և այլ քաղաքներ գաղթած հայ բնակչության գործունեության մասին, որոնք ոչ միայն կառավարում էին այդ քաղաքները, այլ նաև հոգևորականներ էին, հայտնի արհեստավորներ և առևտրականներ<sup>22</sup>։ Պարզաբանվում է հայ բնակչության ունեցած դերը Եգիպտոսում Այյուբյանների պետության (1169-1252) և Մամլուքյան սուլթանության (1250-1517) օրոք<sup>23</sup>։

Դասընթացում մեծ կարևորություն է տրվել արաբական դրամների շրջանառության պատմությունը միջնադարյան Հայաստանում։

<sup>19</sup> Գալստյան Ա., Մոնղոլական շրջանի հայ դիվանագիտության պատմությունից, Լենինական, 1945, էջ 52-58:

<sup>20</sup> Տեր-Ղևոնդյան Վ., Կիլիկյան Հայաստանը և Մերձավոր Արևելքի երկրները, Երևան, 1994, Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր III, Երևան, 1976:

<sup>21</sup> Ալպոյաճյան Ա., Պատմութիւն հայ գաղթականության, հ. Բ., Գահիրե, 1955, էջ 511-512, Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 217-218:

<sup>22</sup> Առաքելյան Բ., Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դարերում, հատոր 1, Երևան, 1958, էջ 107:

<sup>23</sup> Ալպոյաճյան Ա., ԱՄՀ Եգիպտոսի նահանգը և հայերը, Գահիրե, 1960, էջ 36-40:

Հիշատակվում է, որ դեռևս VII դարում Արաբական խալիֆայությունում թողարկվեցին սասանյան և բյուզանդական դրամների ընդօրինակությամբ առաջին արաբական դրամները, որոնք հայտնի են այսպես կոչված արաբ-սասանյան և արաբ-բյուզանդական դրամներ անուններով: Իսկ արդեն Խալիֆայության համար միասնական դրամական սիստեմի ստեղծումն իրականացվեց Աբդ ալ-Մալիք խալիֆայի (685-705) դրամական նոր ռեֆորմով 696-697թթ<sup>24</sup>: Հստակեցվում է, որ Հայաստանում աբբասյան դրամների թողարկման կենտրոնը Դվինն էր, դրամներ էին հատվում նաև Աղվանքում, Հյուսիսային Միջագետքում, հիմնականում պղնձից, ոսկուց և արծաթից: Ուսանողների համար հետաքրքիր կլինի իմանալ այն փաստը, որ եթե սկզբում դրամների վրա գրվում էր իսլամի կրոնական բանաձևը, ապա արդեն VIII դարի 2-րդ կեսից արձանագրությունները դառնում են ավելի ընդարձակ, որոնք նոր տվյալներ են ներկայացնում Խալիֆայության քաղաքական պատմության մասին:

Անհրաժեշտ է շեշտել, որ IX դարի 30-ական թվականներին սկսած Խալիֆայության քայքայման պրոցեսը առաջ բերեց նոր պահանջներ դրամների վրա ներկայացվող արձանագրությունների համար, որոնք կրճատվեցին: Թեմայի հետ կապված յուրաքանչյուր շրջափուլ բնորոշելուց հետո հնչեցվում է եզրահանգում՝ Հայաստանը արաբական տիրապետության օրոք այս դրամներով մեծ չափով իրականացրել է դրամական լայն շրջանառություն հարևան երկրների՝ Աղվանքի, Վիրքի, Սիրիայի, Իրաքի քաղաքների հետ:

Դասընթացում քննարկվում է նաև արաբական վիմագիր արձանագրությունների առկայությունը Հայաստանում, որոնց թիվը 500-ից ավելի է<sup>25</sup>: Այն վկայում է արաբերենի յուրօրինակ գործառնության մասին Հայաստանում, քանի որ արաբերենը օգտագործում էին ոչ միայն արաբ կառավարիչները, այլև Հայոց իշխանը, Բագրատունիների արքունիքը: Արաբերեն արձանագրությունները հանդիպում են ճարտարապետական հուշարձանների, գերեզմանաքարերի վրա և մեծ արժեք են ներկայացնում ոչ միայն հայկական, այլև արաբ-մուսուլմանական մշակույթի համար: Ուսանողների համար ուսանելի է իմանալ, որ մեզ հասած ամենահին արաբերեն արձանագրությունները թվագրվում են VIII դարի 2-րդ կեսով (Զվարթնոց), երբ Հայաստանը Արաբական խալիֆայության կազմում էր: Շեշտվում է, որ արձանագրությունների թիվը սկսած XI դարից ավելանում է, պայմանավորված քաղաքական կյանքի մի շարք հանգամանքներով, երբ

<sup>24</sup> Մուշեղյան Խ., Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում, Երևան, 1983, էջ 24:

<sup>25</sup> Хачатрян А., Корпус арабских надписей Армении, 8-16-го.в.в., Ереван, 1987, с. 14:



Հայաստան ներխուժեցին թուրքական ցեղերը: Այս շրջանի (XIII-XIV դարերի) արաբերեն արձանագրությունները արտացոլում են մուսուլման (թուրք, մոնղոլ) էմիրների կառավարության շրջանը, որոնցով կարելի է ծանոթանալ նրանց տոհմաբանության պատմությանը: Հարկ է փաստել, որ այդ արձանագրությունները թույլ են տալիս ուսումնասիրելու նաև արաբերեն ձեռագրի զարգացման ընթացքը: Որոշ ձեռագրեր մշակվել են հայ վարպետների կողմից, որոնք ձևավորվել են հասարակական-մշակութային հաստատությունները: Դասընթացում դիտարկվում է նաև «Սասնա ծռեր» էպոսը որպես հայ-արաբական հարաբերությունների արտացոլում: Շեշտվում է, որ էպոսի հիմքում ընկած են պատմական դեպքեր և դեմքեր: Էպոսը արտացոլում է հայ ժողովրդի հերոսական պայքարը օտար նվաճողների դեմ<sup>26</sup>: Էպոսը մեզ է հասել բանավոր: 1873թ. այն գրի է առել Գ.Սրվանձտյանը և 1874թ. հրատարակել իր «Գրոց բրոց» հայտնի ժողովածուի մեջ: Էպոսի գլխավոր կերպարներում խտացված ձևով հանդես է գալիս ժողովուրդը: Կիրառվում է «մտքերի տարափ» մեթոդը. ի՞նչ մշակումների է ենթարկվել հայկական էպոսը, քանի՞ ճյուղից է բաղկացած, ի՞նչ պատմական դեպքեր ու դեմքեր են հիշատակվում էպոսում, ո՞ր դարերի իրադարձություններ են արտացոլված էպոսում և այլն: Ուսանողները, բնականաբար, մեծ ակտիվությամբ և էնտուզիազմով կներկայացնեն վերոհիշյալ պատմական դրվագները, անգամ անգիր կարտասանեն էպոսից հատվածներ:

Կշռադատման փուլ

Սա ամբողջ դասընթացի բոլոր քայլերի, գործողությունների ու եզրակացությունների ամփոփումն է: Դասախոսը օգնում է, որ ուսանողները հանրագումարի բերեն իրենց գիտելիքները, զատորոշեն հիմնականն ու երկրորդականը, էական հասկացությունները և ամրակայեն հիշողության մեջ: Դասախոսը լսարանին է ուղղում ամբողջ դասընթացի վերաբերյալ ամփոփիչ հարցերը և վերջում ինքն է ամփոփում դրանց պատասխանները:

Գ.Մկրտումյան

**«Հայ-արաբական պատմամշակութային առնչություններ» առարկայի  
դասավանդման մեթոդները  
Ամփոփում**

<sup>26</sup> Աբեղյան Մ., Երկեր, հ., Գ., Երևան, 1968, «Սասունցի Դավիթ»՝ հայկական ժողովրդական էպոս, Երևան, 1961:

Հոդվածը նվիրված է «Հայ-արաբական պատմամշակութային առնչություններ» առարկայի ուսումնասիրության մեթոդիկային: Մենք կարծում ենք, որ դասընթացը դյուրին ու գրավիչ մատուցելու համար նպատակահարմար է կիրառել ժամանակակից մեթոդներ, որոնցից են ԽԻԿ համակարգը (խթանում-իմաստի ընկալում-կշռադատում), մտազրոհը (մտքերի տարափ) և դասախոսությունը: Հարցի պարզաբանումն իրականացվել է մի շարք հայ-արաբական հետաքրքիր թեմաների ուսումնասիրության օրինակով:

**Г. Мкртумян**

**Методы обучения предмета “Армяно-арабские историко-культурные соотношения”**

**Резюме**

Статья посвящена методике обучения предмета “Армяно-арабские историко-культурные соотношения”. Мы считаем, что для легкого и привлекательного предоставления курса целесообразно применять современные методы, как система СВВ (стимуляция – восприятие смысла - взвешивание), мозговой штурм (осадок мыслей) и лекция. Прояснение вопроса выполняется на примере изучения нескольких интересных армяно-арабских тем.

**G. Mkrtumyan**

**Methods of teaching the subject "Armenian-Arabic historical and cultural relations"**

**Summary**

The article is devoted to the method of teaching the subject "Armenian-Arabic historical and cultural relations". We believe that for easy and attractive provision of the course, it is advisable to apply modern methods, such as the SPW system (stimulation-perception of sense-weighting), brainstorming (sediment of thoughts) and lecture. The problem is clarified by examining several interesting Armenian-Arabic themes.